

MAGDALENA BOBER-JANKOWSKA

NARUSZEWICZOWY PRZEKŁAD DZIEŁ TACYTA¹

Adam Naruszewicz, jeden z najwybitniejszych przedstawicieli stanisławowskiego oświecenia, zapisał się w pamięci potomnych jako wielki poeta, historyk, publicysta, a także tłumacz. Spod jego pióra wyszedł przekład, który można zaliczyć do najwybitniejszych osiągnięć translatorskich tamtych czasów: *Kaja Korneliusza Tacyta dzieła wszystkie Przekładania Adama Stanisława Naruszewicza S.J.* Kolejne tomy ukazywały się drukiem w latach 1772-1783. W tomie I (1772) oraz tomie II (1773) Naruszewicz zamieścił *Dzieje roczne (Annales)*, z kolei w tomie III (1776) *Historię (Historiae – Dzieje)*, tom IV (1783) zawierał *Germanię (Germania / De origine et situ Germanorum)*, *Życie Agrykoli (De vita et moribus Iulii Agricolaie – Żywot Juliusza Agrykoli)*, *Dialog o mówcach (Dialogus de oratoribus)* oraz uzupełnienia do tomu II.

Podstawą translacji Naruszewicz uczynił czterotomowe wydanie dzieł zebranych Tacyta opracowane przez jezuitę, Gabriela Brotiera², i wydane w Paryżu w 1771 r. Jednak nie tylko dzieła Tacyta z paryskiej edycji stały się podstawą przekładu. Daleko idącą, wielopozomową zależność od źródła translacji zdradzają również komentarze naukowe.

Oświecenie nie знаło praw autorskich w dzisiejszym rozumieniu tego zjawiska. Dla osiemnastowiecznego odbiorcy korzystanie z cudzej własności intelektualnej nie stanowiło działań o wydźwięku pejoratywnym. Jednak próba przedstawienia i opisu tego zagadnienia wydaje się konieczna z punktu widzenia dzisiejszego czytelnika i badacza. Sytuacja, w której biskup okazuje się tłumaczem, ale już nie autorem wstępu oraz większości przypisów, każe postawić w zupełnie nowym świetle dotychczasowe rozważania literaturoznawców skupione na jego pracy komentatorskiej wykonanej w związku z przekładem Tacyta³. Tym bardziej, że translacja objęła obok wprowadzenia i drobnych przypisów, również inne części komentarza – w szczególności zaś – słynne Naruszewiczowe „przypisy o rozmiarach wykładu”⁴, częstokroć przez współczesnych badaczy traktowane jako świadectwo szerokiej wiedzy, erudycji i rzetelności autora przekładu. Dostrzegano w nich również aluzje do sprawy

¹ Niniejszy artykuł stanowi skróconą wersję publikacji z 2012 r.: M. Bober-Jankowska, *Naruszewiczowy przekład Tacyta*, [w:] *Antyk oświeconych. Studia i rozprawy o miejscu starożytności w kulturze polskiej XVIII wieku*, pod. red. T. Chachulskiego, Warszawa 2012, s. 565-585.

² C. Cornelii Taciti, *Opera*, recognovit, emendavit, supplementis explevit, notis, dissertationibus, tabulis geographicis illustravit Gabriel Brotier, t. I-IV, Parisiis: ex Typographia Ludovici Francisci Delatour, 1771.

³ Najwięcej badań nad komentarzem do Naruszewiczowego tłumaczenia Tacyta, traktowanych jako samodzielna, autorska praca, podjął Jerzy Starnawski. Por. *Z badań nad komentarzem Adama Naruszewicza do Tacyta „Dzieł wszystkich”, 1772-1783: Przypisy o rozmiarach wykładu*, „Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej” 1999, R. 49, s. 171-178; *Z badań nad Naruszewiczowym komentarzem do Tacyta „Dzieł wszystkich”*, „Meander” 1999, R. 54 nr 4, s. 369-382; *Odwolania do Horacego w Naruszewiczowym komentarzu Tacyta „Dzieł wszystkich”*, „Pallas Silesia” 1999, R.3 nr 1 / 2, s. 82-86; *Swetoniusz na warsztacie Naruszewicza – komentatora Tacyta „Dzieł wszystkich”*, „Prace Komisji Filologii Klasycznej PAU” 2001, nr 29, s. 51-52; *Z badań nad Naruszewiczowym komentarzem do Tacyta „Dzieł wszystkich”. Odwołanie do historyków rzymskich*, „Terminus” 2001, nr 1 / 2, s. 191-201; *Cyceron na warsztacie Adama Naruszewicza – tłumacza i komentatora Tacyta*, „Studia Classica et Neolatina” 2002, t. 5, s. 104-111; *Pliniusz Starszy na warsztacie Adama Naruszewicza*, „Rocznik Biblioteki Naukowej PAU i PAN w Krakowie” 2002, t. 47, s. 141-165; *Juwenalis na warsztacie ....*, „Symbolae Philologorum Posnaniensium” 2002, t. 14, s. 167-173; *Pliniusz Młodszy na warsztacie Naruszewicza – tłumacza i komentatora Tacyta (fragment większej całości)*, „Meander” 2003, nr 5-6, s. 479-484.

⁴ Określenie za Jerzym Starnawskim.

polskiej⁵. W świetle faktu, że są jedynie tłumaczeniem – interpretacja taka domaga się weryfikacji.

Biorąc pod uwagę taki mechanizm pracy biskupa w pierwszej kolejności analizy wymagają powszechnie podziwiane przypisy. Są one dwojakiego rodzaju. Jedne z nich – i te stanowią większość – zostały przez Naruszewicza zaopatrzone w tytuły o znanej z tradycji antycznej formule rozpoczynającej tytuł przyimkiem „o”, np. „O konsulach surogatach”, „O chrześcijanach za Nerona umęczonych”, itd. Inne przypisy o znacznych rozmiarach, choć nie są opatrzone tytułami, ze względu na ich obszerność, można na pełnych prawach włączyć do grupy komentarzy o „charakterze wykładu”.

W I tomie *Kaja Korneliusza Tacyta dzieł wszystkich*, czyli w *Dziejach rocznych*, rozbudowanych przypisów jest zaledwie kilka. Pierwszy z nich, zatytułowany „O aktach rzymskich”⁶, nie ma odpowiednika w przypisach zamieszczanych w wydaniu Brotiera. Podobnie jest z komentarzem „O lichwie Rzymian”⁷, „O samobójstwie Rzymian”⁸ oraz dwoma dużymi komentarzami bez tytułów⁹. Można by zatem przypuszczać, że ich autorem jest Naruszewicz, gdyby nie zawartość Brotierowskich „Notae et emendationes ad sex priores libros Annalium C. Cornelii Taciti”¹⁰, stanowiących integralną część tomu I paryskiej edycji. „Notae et emendationes” napisane dla każdej księgi są uzupełnieniem przypisów, dającym możliwość wszechstronnego zapoznania się z szerokim zakresem zagadnień podejmowanych przez Tacyta. Wydanie Naruszewicza nie zawierało wprawdzie tego typu dodatku, ale autor chciał przekazać jak najwięcej informacji czytelnikom swojego przekładu, tłumaczył zatem – nierzadko skracając – uzupełnienia pióra Brotiera i włączał je do przypisów. W owych „Notach i emendacjach” bez trudu można odnaleźć źródła zdecydowanej większości komentarzy, np.: „De Romanorum Actis”¹¹ – „O aktach rzymskich”, „De fenore et usura apud Romanos”¹² – „O lichwie Rzymian”, „De voluntaria morte”¹³ – „O samobójstwie Rzymian”. Dwa przypisy, którym Naruszewicz nie nadał tytułów, także zostały zaczerpnięte z uzupełnień Brotiera: „De luxu Romanorum”¹⁴, „De militaribus Romanorum viribus”¹⁵.

Tom II *Dziejów rocznych* w przekładzie Naruszewicza zawiera więcej komentarzy w całości zaczerpniętych z edycji Brotierowskiej. Ich oryginalny tekst w wydaniu paryskim znajduje się w „Notae et emendationes ad sex posteriores libros Annalium C. Cornelii Taciti”¹⁶. Listę otwiera wypowiedź „O literach Klaudiusza”¹⁷. Dalej Naruszewicz zamieszcza kolejne przypisy: „O rzymskich indygenatach, osadach, miastach i narodach wolnych”¹⁸, „O popisach Rzymian *census, lustrum*”¹⁹, „O zamurzu, Pomerium, wielkości Rzymu, liczbie obywateli”²⁰, „O rodzajach wygnania u Rzymian”²¹, „O skarbie ludu rzymskiego”²², „Stan

⁵ Por. J. Platt, *Adam Naruszewicz*, [w:] *Pisarze polskiego oświecenia*, red. T. Kostkiewiczowa, Z. Goliński, t. I, Warszawa 1992, s. 321, a także H. Markiewicz, *Nieco o przypisach. Gawęda historycznoliteracka*, [w:] *Pogranicza literatury: księga ofiarowana Profesorowi Januszowi Maciejewskiemu na Jego siedemdziesięciolecie*, red. G. Borkowska, J. Wójcicki, Warszawa 2001, s. 17-18.

⁶ *Kaja Korneliusza Tacyta dzieła wszystkie*, t. I, s. 354-355.

⁷ *Ibidem*, s. 412-413.

⁸ *Ibidem*, s. 428-429.

⁹ *Ibidem*, s. 239-240 oraz 273.

¹⁰ *C. Cornelii Taciti Opera*, t. I, s. 340-457.

¹¹ *Ibidem*, s. 441-442.

¹² *Ibidem*, s. 448-449.

¹³ *Ibidem*, s. 453-454.

¹⁴ *Ibidem*, s. 402-405.

¹⁵ *Ibidem*, s. 424-425.

¹⁶ *Ibidem*, t. II, Parisii 1771, s. 335-526.

¹⁷ *Kaja Korneliusza Tacyta dzieła wszystkie...*, t. II, s. 25 – G. Brotier, „De Literis a Claudio repertis”, [w:] *C. Cornelii Taciti Opera*, t. II, s. 342-343.

¹⁸ *Ibidem*, s. 37-38 – G. Brotier, „De jure Latii, Civitate Romana, jure Quiritium, jure Italico, Coloniis, Municipiis, populis liberis, faederatis, immunibus, stipendiariis”, [w:] *ibidem*, s. 345-348.

¹⁹ *Ibidem*, s. 44-46 – G. Brotier, „De Censu Lustrum Romanorum”, [w:] *ibidem*, s. 353-355.

²⁰ *Ibidem*, s. 83-86 – G. Brotier, „De Urbis Romae pomerio et magnitudine incolarumque numero”, [w:] *ibidem*, s. 375-376.

skarbu za Rzeczypospolitą²³, „Stan skarbu za cesarzów²⁴, „O żółwiu wojennym testudo²⁵, „O podatkach i cłach rzymskich²⁶, „O złotym Nerona domie²⁷, „O chrześcijanach za Nerona umęczonych²⁸.

O tym, że działalność komentatorska Naruszewicza ograniczała się w głównej mierze do tłumaczenia świadczą przede wszystkim Tacytowie *Dzieje (Historiae)*. Znajduje się w nich 21 obszernych przypisów. Aż 19 z nich biskup przetłumaczył sięgając do Brotierowskich „Notae et emendationes ad quinque libros Historiarum C. Cornelii Taciti²⁹. Autorstwo dwóch pozostałych należy przypisać Naruszewiczowi.

Poza komentarzami pióra Gabriela Brotiera, które w całości bądź z niewielkimi tylko zmianami zostały przetłumaczone i włączone do polskiego przekładu na prawach autorskich, istnieje grupa wypowiedzi, niemająca odpowiedników w „Notae et emendationes”. Są one opatrzone tytułami i zazwyczaj podejmują temat w sposób wyczerpujący. Przykładem takiego komentarza, będącym swego rodzaju popisem erudycji, jest „O roku śmierci Chrystusa Pana³⁰, w którym na poparcie tezy, że Jezus Chrystus zmarł w 19 r. panowania Tyberiusza, cytowane są obok siebie wypowiedzi autorów „pogańskich”, opinie Ojców Kościoła oraz historyków. Brotier nie tworzył tak rozbudowanych przypisów. Śledząc jedynie szatę graficzną analogicznych miejsc w wydaniu paryskim i warszawskim, można ulec złudzeniu, że system komentarzy obu edycji niewiele łączy. Jednak bliższe przyjrzenie się ich zawartości każe zweryfikować powierzchowną opinię. Komentarz „O roku śmierci Chrystusa Pana” zamieszczony jest w księdze V, a zatem będącej dziełem Gabriela Brotiera, który podjął się trudnego zadania rekonstrukcji fragmentów oryginału uznanych za zaginione. Wedle słów Jerzego Starnawskiego informacja o śmierci Jezusa Chrystusa „została wprowadzona oczywiście ze stanowiska chrześcijańskiego³¹, co według badacza odzwierciedlają pierwsze słowa komentarza Naruszewicza: „Tacyt, poganin, nieprzyjaciel chrześcijan, jako się niżej powie w K. 15. 44 podobno by opuścił tak znaczny na świecie przypadek, ale chrześcijańskiemu pisarzowi omijać go nie należy³². Jednak w rzeczywistości nie jest to opinia biskupa, a jedynie powtórzona za Brotierem uwaga: „Mortem Jesu Christi paucis memoratam Annal. XV, 44 forte in hac Annalium parte omiserat Tacitus. At Christianum scriptorem puderet id filere, quo nihil majus peperere saecula et in quo salus nostra, spes amor et gloria³³. Naruszewicz uzyskał tak obszerny komentarz, łącząc w swoim wydaniu 5 przypisów zamieszczonych w podstawie translacji.

Wykorzystanie przypisów autorstwa Brotiera przez Naruszewicza było działaniem zakrojonym niezwykle szeroko. Informacje z zakresu geografii, historii, polityki, historii wojskowości, kultury, obyczajowości pochodziły głównie od autora paryskiej edycji. Należy tu także dołączyć zastosowany przez francuskiego jezuitę system odsyłaczy do źródeł oraz cytowaną w przypisach literaturę piękną. Naruszewicz w swoim przekładzie zamieszcza te

²¹ Ibidem, s. 160-162 – G. Brotier, „De exsilio, relegatione et deportatione”, [w:] ibidem, s. 415-416.

²² Ibidem, s. 168-173 – G. Brotier, „De aerario populi Romani”, [w:] ibidem, s. 419-420.

²³ Ibidem, s. 170-171 – G. Brotier, „Aerii opes, stante republica”, [w:] ibidem, s. 420-421.

²⁴ Ibidem, s. 83-86 – G. Brotier, „Aerii opes, imperantibus Principibus”, [w:] ibidem, s. 421-422.

²⁵ Ibidem, s. 185-186 – G. Brotier, „De Testudine Romana”, [w:] ibidem, s. 427-428.

²⁶ Ibidem, s. 199-202 – G. Brotier, „De tributis ac vectigalibus imperii Romani”, [w:] ibidem, s. 433-434.

²⁷ Ibidem, s. 160-162 – G. Brotier, „De Neronis Aurea domo”, [w:] ibidem, s. 490-492.

²⁸ Ibidem, s. 346-349 – G. Brotier, „De Christianis haud perinde in crimine incendii, quam odio humani generis covictis”, [w:] ibidem, s. 494-498.

²⁹ C. *Cornelii Taciti Opera*, t. III, Parisiis 1771, s. 357-592.

³⁰ *Kaja Korneliusza Tacyta dzieła wszystkie*, t. I, s. 358-359.

³¹ J. Starnawski, *Z badań nad komentarzem Adama Naruszewicza do Tacyta „Dzieł wszystkich”, 1772-1783: Przypisy o rozmiarach wykładu*, „Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej” 1999, R. 49, s. 184.

³² *Kaja Korneliusza Tacyta Dzieła wszystkie*, t. I, s. 358.

³³ G. Brotier, „Supplementum libri quinti Annalium...”, [w:] C. *Cornelii Taciti Opera*, t. I, s. 316.

wszystkie informacje za Brotierem. Skalę działań Naruszewicza w procesie korzystania z cudzej wiedzy doskonale oddają liczby. Przykładowo w Księdze XI tomu II *Dziejów rocznych* Naruszewicz zamieścił 133 przypisy, z których tylko 21 pochodzi od samego biskupa. Największą część, bo aż 95 – stanowią przypisy zaczerpnięte z Brotiera w całości. Pozostałe to takie, które mają swój odpowiednik w wydaniu paryskim, ale w polskim przekładzie zostały przez Naruszewicza skrócone. Analogiczny system pracy obecny jest we wszystkich częściach przekładu biskupa, a poza przypisami i komentarzami obejmuje także inne elementy edycji. Bez wątplenia należą do nich *Szczególne wiadomości o Tyberiuszu*³⁴ oraz *Szczególne wiadomości o Klaudiuszu i Neronie*³⁵. Jest to rodzaj ciekawostek, zamykających I i II tom *Dziejów rocznych*. W obu przypadkach w wydaniu Naruszewicza *Szczególne wiadomości* są tłumaczeniem. Źródło translacji *Szczególnych wiadomości o Tyberiuszu* znajduje się na końcu edycji paryskiej i zatytułowane zostało przez Brotiera *Anecdota de Tiberio*³⁶. Oryginalny tekst *Szczególnych wiadomości o Klaudiuszu i Neronie* zamieszczony został w II tomie *Opera*. Naruszewicz tłumacząc *Anecdota de Caio, Claudio et Nerone principibus*³⁷, pominął informacje o Gajuszu Kaliguli w swoim wydaniu, przekazując tylko wiadomości o Klaudiuszu i Neronie.

Naruszewicz wykorzystał na potrzeby swojego tłumaczenia wszystkie elementy edycji Brotiera: wstęp, drzewa genealogiczne, przypisy, wiadomości zebrane w *Notae et emendationes* oraz w *Anecdota*, a także uzupełnienia brakujących ksiąg, choć o tym zabiegu czytelnik był informowany.

Praktyki Naruszewicza w korzystaniu z wiedzy Francuza zapewne nie raziły osiemnastowiecznych odbiorców nie znających praw autorskich. Biskup traktowany był jak autor komentarzy do *Kaja Korneliusza Tacyta dzieł wszystkich*, nie zaś tłumacz. Co więcej – szczególnie podziwiano go za tę właśnie część jego pracy³⁸.

Wśród przypisów i komentarzy do *Kaja Korneliusza Tacyta dzieł wszystkich* przytłaczającą większość stanowią te, które zostały przez Naruszewicza przetłumaczone z edycji paryskiej. Jednak nieprawdzie byłoby twierdzenie, że praca biskupa nad komentarzami skupiała się jedynie na translacji. Istnieją bowiem przypisy, które z pewnością są dziełem autora przekładu. Są to zwykle odsyłacze do polskich książek naukowych oraz literatury pięknej. Łączy je jedna cecha: nie stanowią utworów samodzielnych, jak te „o charakterze wykładu”. Naruszewicz traktuje je jako pretekst do uczynienia aluzji do spraw polskich, dołączając do nich wtrącenia dotyczące krajowej nauki i kultury.

Naruszewicz korzystał z wiedzy francuskiego jezuita, lecz koniecznie należy przy tym zaznaczyć, że nie miał do jego pracy zupełnie bezkrytycznego podejścia. Świadczy o tym jeden wprawdzie, ale ważny przypis, w którym biskup odnotowywał: „Inny to był Pomponiusz od rymotwórcy, zdaniem Brotiera, lecz lepiej wierzyć Tacytowi”³⁹. Oznacza to, że Naruszewicz weryfikował zasób wiadomości Brotiera.

Powyższe rozważania dotyczące przekładu dzieł Tacyta pióra Adama Naruszewicza stanowią jedynie wstępne rozpoznanie i nie pretendują do całkowitego ujęcia tematu, wymagającego szerszych, pogłębionych analiz. Niniejszy szkic jest jedynie przyczynkiem do dalszych badań nie tylko nad przekładami biskupa smoleńskiego, ale również nad zjawiskiem

³⁴ *Kaja Korneliusza Tacyta dzieła wszystkie*, t. 1, s. XXXV-XXXIX.

³⁵ *Ibidem*, s. XXXIII-XLIII.

³⁶ G. Brotier, „Anecdota de Tiberio”, [w:] C. *Cornelii Taciti Opera*, t. I, s. 457-460.

³⁷ *Ibidem*, s. 527-536.

³⁸ A. K. Czartoryski, *Mysli o pismach polskich z uwagami nad sposobem pisania w rozmaitych materyjach*, Kraków 1860, s. 42.

³⁹ *Kaja Korneliusza Tacyta dzieła wszystkie*, t. II, s. 90.

jakim w osiemnastym stuleciu była praca przekładowa oraz mechanizmami decydującymi o ostatecznym kształcie tłumaczonych dzieł.